

Beata Lorens
Uniwersytet Rzeszowski
blorens@poczta.fm
ORCID: 0000-0003-3414-1760

Tendencje oświeceniowe w bazylińskim teatrze szkolnym w Buczaczu w drugiej połowie XVIII wieku

ABSTRACT: Lorens Beata, *Tendencje oświeceniowe w bazylińskim teatrze szkolnym w Buczaczu w drugiej połowie XVIII wieku* (The Enlightenment Trends in the Basilian School Theatre of Buchach in the Second Half of the 18th Century). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 15. Poznań 2018. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, Adam Mickiewicz University, pp. 173–192, ISSN 2084-3011.

The drama activities carried out in the period 1759–1781 on school stage of the Basilian College of Buchach helped to transfer the standards applied in the Enlightenment era to the gentry at the periphery of the former Polish Republic. The Enlightenment trends were evidenced by the observed tendencies in building theatre repertoires. Undoubtedly, the Basilian monks made use of the oeuvre of Jesuit and Piarist stages. Following the Enlightenment ideals, they attempted to impart civic and moralizing significance to the performances, in line with the slogan "teaching by entertaining".

KEYWORDS: Enlightenment; school theatre; Basilian monastery; Buchach; Basilian theatre; school drama

Oświecenie w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej jest kojarzone przede wszystkim ze środowiskiem intelektualnym Warszawy w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wciąż aktualnym zagadnieniem pozostaje recepcja kultury oświeceniowej, zwłaszcza literatury, w prowincjach położonych na obrzeżach państwa. Zwraca się uwagę zwłaszcza na fakt, że jedna trzecia pisarzy polskiego Oświecenia pochodziła ze wschodnich ziem Rzeczypospolitej (Kostkiewiczowa, 2010, 154). Niewątpliwie środowiskami, które prznosiły wzorce i trendy oświeceniowe do społeczeństwa szlacheckiego zamieszkującego prowincje Rzeczypospolitej były dwory magnackie oraz placówki szkolne (Libera, 1994, 267–285; Butterwick-Pawlikowski, 2014, 36). Dzięki nim, przede wszystkim szlachta, ale

również kręgi mieszczańskie, w województwach odległych od centrów kulturalnych miały szansę kontaktu z nowymi ideami w kulturze.

Taką rolę dla ziemi halickiej w województwie ruskim odgrywało kolegium publiczne w Buczaczu należące do litewskiej prowincji Zakonu św. Bazylego Wielkiego. Zostało ono założone z inicjatywy starosty kaniowskiego Mikołaja Bazylego Potockiego w 1754 roku. Sam klasztor bazyliński w tym mieście ufundował strażnik wielki koronny Stefan Potocki i jego żona Joanna z Sieniawskich w roku 1712. Od początku istnienia monasteru ważnym aspektem jego funkcjonowania była edukacja, ograniczona wówczas do osób duchownych, gdyż klasztor miał pełnić rolę seminarium (szkoły teologicznej) dla okolicznego unickiego duchowieństwa diecezjalnego (ЛННБ 2, 7–11v; ЛННБ 1, 13v). Utworzenie kolegium publicznego przy monasterze bazylińskim potwierdził król August III Wettyn aktem wystawionym w Warszawie 22 X 1754 roku (*Akta*, 1868, 145–146; Zych, 1900, 3). W przywileju danym 12 XII 1754 roku w Haliczu Mikołaj Potocki zwiększył fundusz przeznaczony na utrzymanie zakonników postanawiając, aby bazylianie „szkoły na ćwiczenie młodzi w nauce i pobożności z konwiktem” prowadzili. Odtąd w klasztorze buczackim rezydowało ośmiu zakonników, wśród których miało być trzech profesorów: infimy, gramatyki i syntaksy oraz poetyki i retoryki. Według nakazu fundatora studenci kolegium buczackiego mieli być „uczeni i w obyczajach ćwiczeni”. W tym celu Potocki sprecyzował obowiązki bazylianów oraz zasady funkcjonowania konwiktu dla 12 ubogich studentów (BOss. 1).

Początkowo szkoła buczacka funkcjonowała jako kolegium 5–klasowe, złożone z infimy (podzielonej na 2 lub 3 oddziały), gramatyki, syntaksy, poetyki i retoryki. W 1773 roku uruchomiono kurs filozofii. Uczniami kolegium w dużej części (od 30 do 47%) była młodzież należąca do obrządku łacińskiego (Lorens, 2013, 31). W 1784 roku władze austriackie zamknęły placówkę, a zamiast niej utworzyły 4–klasową szkołę główną z niemieckim językiem wykładowym (ЛННБ 3, 1). W 1804 roku szkołę główną ponownie przekształcono w gimnazjum, które pod zarządem bazylianów pozostawało do roku 1893 (Zych, 1900, 4; Стоцький, 1997, 84–85)¹.

¹ Bazylianie stanowili kadrę profesorską do 1893 roku. Po tym roku gimnazjum przeszło pod zarząd państwowy i nauczali w nim nauczyciele świeccy.

W kolegium buczańskim podobnie jak w innych zakonnych placówkach szkolnych funkcjonowała scena teatralna, stanowiąca w czasach staropolskich nieodłączny element procesu edukacyjnego. Jak stwierdził rektor kolegium buczańskiego o. Maurycy Kaskiewicz: „akta publiczne zawsze ściągać się powinno do pomnożenia chwały Pana Boga albo *directe*, albo *indirecte*, gdy wychwalają cnoty ś[wię]te i do nich zachęcają, gdy młodzież szkolną egzercytują, modestyi w mówieniu, chodzeniu i w innych przystojnych obyczajach uczą” (JHNB 8, 24).

Podstawą źródłową dla poniższych rozważań są cztery księgi akt szkolnych z Buczacza, zawierające teksty lub streszczenia sztuk teatralnych prezentowanych na tamtejszej scenie szkolnej w latach 1759–1781 (JHNB 4; JHNB 5; JHNB 6; JHNB 7)². Teksty intermediiów wystawionych w Buczaczu zamieszczono również w rękopisie pochodzącym z kolegium bazylikańskiego w Żyrowicach na Litwie (JHNB 9)³. Informacje o repertuarze oraz okolicznościach wystawień teatralnych uzupełniono w oparciu o diariusz kolegium buczańskiego z lat 1750–1770 (JHNB 8). Dzięki tym źródłom udało się odtworzyć repertuar teatralny prezentowany w teatrze szkolnym w Buczaczu w drugiej połowie XVIII wieku. Może on stać się podstawą rozważań związanych z wpływem tendencji oświeceniowych na tematykę odgrywanych tam przedstawień.

1. Warunki funkcjonowania teatru szkolnego w Buczaczu

Miejscem wystawień teatralnych była sala zlokalizowana w budynku szkolnym. Bazylikański kompleks klasztorny w Buczaczu składał się z cerkwi, monasteru i szkoły. Budynki klasztoru i kolegium stojące po prawej i lewej stronie cerkwi były murowane i piętrowe, kryte gontem (ЦДІАЛ 1, 1v–2). Gmach szkolny został wystawiony w okresie od kwietnia do listopada 1756 roku. Z opisu budynku wnosić można, że sale lekcyjne były dość jasne, miały od trzech do pięciu okien. Ponadto posiadały kamienne posadzki, sufity podbijane heblowanymi deskami, a ogrzewane były

² Rękopisy te dostępne są w formie skanów o sygnaturach DE-1709 – DE-1712 na stronie internetowej www.bazy.oss.wroc.pl, 10.09.2018.

³ Rękopis dostępny w formie skanów DE-1946 (v. przyp. 2). Odpisy tekstów intermediiów w Papierach Ludwika Bernackiego: BOss., rkps 7075/II.

piecami kaflowymi. Duża sala, przeznaczona na występy teatralne, znajdowała się na parterze. Nad nią na piętrze dominowała galeria z gankiem. Do sali wchodziło się zarówno z zewnątrz, jak i z wewnątrz – drugie drzwi prowadziły bezpośrednio z sal szkolnych. Wyposażona była w drewnianą scenę teatralną oraz ławki dla publiczności. Dekoracje teatralne, wśród których wymieniano 10 płóciennych malowanych parawanów, płócienne zasłony na okna i drzwi, drewniane imię Maria, malowany na płótnie herb Potockich, przechowywano w komórkach zlokalizowanych w budynku szkolnym (BOss. 1; ЦДІАЛІ 1, 2v; ЛННБ 8, 20v–21). Sala teatralna w 1795 roku została zamieniona na wozownię i skład różnych drewnianych sprzętów. W 1823 roku przy okazji modernizacji budynku szkolnego z dawnej sali „dialogowej” zrobiono areszt szkolny na parterze, zaś na piętrze kancelarię gimnazjum oraz salę do organizowania egzaminów szkolnych (BOss. 1).

Przedstawienia organizowano w dwóch terminach. Jeden z nich wiązał się z zakończeniem roku szkolnego. W tradycji kolegium buczackiego pokazywano je zwykle w dniu św. Anny, a więc 26 lipca. W 1767 roku rektor kolegium zgodził się, aby spektakl odbył się wcześniej, bo już na początku czerwca. Traktowano to jednak jako naruszenie obowiązującego porządku. Drugim terminem wystawiania sztuk teatralnych był okres karnawału (zapusty), zwykle w lutym, a więc na koniec pierwszego semestru (ЛННБ 8, 139v). Przedstawienia, często poprzedzone próbą generalną, trwały po kilka godzin, np. wystawiona 27 VII 1763 roku tragedia opowiadająca o losach cesarza Leonigilda i jego synów zaczęła się o godzinie 15, a zakończyła o 18. Niektóre przedstawienia były rozłożone na dwa dni. Zdarzało się również, że zaproszeni goście nie dotrąwszy do końca sztuki, opuszczali salę (ЛННБ 8, 32v, 107, 155; ЛННБ 6, 57–60).

Publiczność teatralną stanowiła grupa uczniów i ich rodziców, okoliczna szlachta, otoczenie Mikołaja Potockiego oraz mieszczenie buczaczy. Uczniowie kolegium to przede wszystkim synowie szlachty z województwa podolskiego i ruskiego, ale również bełskiego, brzeskiego, podlaskiego i wołyńskiego. Oprócz szlachty przyjmowano dzieci z rodzin mieszczańskich (przeważnie z Buczacza) oraz synów parochów unickich. Początkowo wśród uczniów przeważali ci należący do obrządku unickiego, ale w latach późniejszych zwiększała się liczba rzymskich katolików, sięgając prawie połowy całej społeczności szkolnej (Lorens, 2013, 31).

Aktorami byli zwykle uczniowie najstarszych klas kolegium. Zadania sceniczne przydzielano biorąc pod uwagę ich pochodzenie. Wyżej sytuowani w drabinie społecznej mogli liczyć na role pierwszoplanowe, nieu tytułowanym zaś przydzielano mniej znaczące postaci. Tylko w odniesieniu do dwóch sztuk znana jest obsada aktorska. W przypadku tragedii pt. *Hermenegild* odnotowano, że w roli tytułowej wystąpił Roch Rybicki. Jego ojca, króla Gotów Leonigilda, zagrał Tadeusz Szyndlarski, zaś młodszego brata Rekareda – Ksawery Poświatowski. W pozostałych rolach wystąpili: Jerzy Lewicki, Ignacy Bojarski, Ignacy Poświatowski, Michał Stawski, Kazimierz Stawski, Kajetan Dzierzkowski. Ten ostatni pojawiał się na scenie w dwóch rolach (ЛННБ 4, 777–778). Z kolei z jedyne go programu teatralnego pochodzącego z Buczacza wiadomo o obsadzie sztuki o Konstantynie Wielkim z 1759 roku. Główną rolę – cesarza Konstantyna Wielkiego – zagrał konwiktor Józef Bakrynowski, zaś Maksentiusa – także konwiktor Franciszek Ochocki. W pozostałych rolach wystąpiło łącznie 50 studentów, w tym 9 konwiktorów. W intermediach w rolach komediowych pojawiło się 8 retorów. Łącznie na scenie zaprezentowało się 60 uczniów – aktorów wymienionych z nazwiska (BJ 1, L2v, N1v–N2v).

2. Tematyka teatralna

Bazyliński teatr szkolny, zarówno w sferze organizacji wystawień, jak i tematyki sztuk, bazował na wzorcach wypracowanych przez scenę jezuicką. W połowie XVIII wieku jezuici odeszli od tragedii na rzecz zwiększenia roli komedii i komedii dell'arte (Okoń, 2006, 95). Gdy teatr bazyliński w Buczaczu rozpoczął swą działalność, włączył się w ten nowy nurt obserwowany na scenach jezuickich. Specyfiką bazylińską mogło być odwoływanie się do tematyki związanej z historią Rusi i podkreślanie związków z kulturą i obrządkiem wschodnim. Przykłady sztuk teatralnych znanych z innych kolegiów prowadzonych przez bazylianów świadczą, że wspomniane wątki pojawiały się w repertuarze teatrów bazylińskich (Isajewycz, 1997, 193).

Na scenie kolegium bucackiego wystawiono w opisywanym czasie 18 tragedii, 14 komedii (w tym komedie dell'arte) oraz 1 sztukę określoną jako tragikomedia. Ponadto pomiędzy aktami przedstawień odegrano

Tabela 1
Sztuki teatralne wystawione w kolegium bazylikańskim
w Buczaczu w okresie 1759–1781

Tytuł sztuki	Gatunek	Autor	Data wystawienia
<i>Ozdoba i sława prawowiernych cesarzów niegdyś w Konstantynie Wielkim</i>	tragedia	Porfiry Skarbek Ważyński	24 II 1759
<i>Joannes III Sobiescius Magnus Rex Poloniarum</i>	tragedia		26 VII 1759
<i>Daniel albo cześć Boga prawdziwego w wschodnich państwach rozmnożona</i>	tragedia	Franciszek Gabriel Le Jay	16 II 1760
<i>Napaść niewinna</i>	komedia	Franciszek Bohomolec (<i>Bliźnięta</i>)	26 VII 1760
<i>Józef zaprzędany od braci</i>	tragedia	Franciszek Gabriel Le Jay	1761
<i>Chłop i Żyd (Rusticus et Judaeus)</i>	cykl trzech intermediiów		1761
<i>Józef Egiptu rządcą uczyniony</i>	tragedia	Franciszek Gabriel Le Jay	26 VII 1761
<i>Pan Piwosza</i>	cykl czterech intermediiów		26 VII 1761
<i>Józef braci poznający</i>	tragedia	Franciszek Gabriel Le Jay	25 VII 1762
<i>Ułomnowski, Naturzycki</i>	cykl pięciu intermediiów		25 VII 1762
<i>Hermenegild męczennik</i>	tragedia	Karol Poree	27 VII 1763
<i>Uciecha albo śmiech jedyny</i>	cykl pięciu intermediiów		1763
<i>Kozroes</i>	tragedia		19 VII 1764
<i>Niesprawiedliwość mocą władzy wsparta wiele szkodzi</i>	komedia dell'arte	adaptacja komedii <i>Pan z grosza z Pana ubogi. Harlekin przy jednym groszu zostający</i>	19 VII 1764
<i>Nabuchodonozor</i>	tragedia		1765
<i>Ciekawość</i>	komedia		1765
<i>Pantaleon</i>	tragedia		1766

<i>Pieszczoty rodziców</i>	komedia	Franciszek Bohomolec (<i>Ojciec nieroztropny</i>)?	1766
<i>Żądze nieumiarkowane panowania Juliusza Cezara śmiercią ukrócone</i>	tragedia	Wolter (<i>Śmierć Cezara</i>)	2 VI 1767
<i>Anzelm w staroświecczyźnie kochający się</i>	komedia dell'arte		2 VI 1767
<i>Trajana</i>	tragedia	Franciszek Gabriel Le Jay	2 II 1769
<i>Dziwak</i>	komedia	Franciszek Bohomolec	2 II 1769
<i>Syn marnotrawny</i>	komedia		21 i 29 VI 1770
<i>Ludwik IX król francuski</i>	tragedia		1772
<i>O zmyślności ciała</i>	komedia		1773
<i>Pobożność</i>	tragedia		1773
<i>Napaść</i>	komedia	Franciszek Bohomolec (<i>Bliźnięta</i>)	1773
<i>Komediant, Gość, Kozak i Posel Apollina</i>	cykl dwóch intermediów		1773
<i>Stylikon</i>	tragedia	Antoni Klaus (Claus)	1774
<i>Stracigrosz albo kartownik</i>	komedia		1774
<i>Edward i Eleonora</i>	tragedia		1775
<i>Letkowerski</i>	komedia		1775
<i>Kodrus</i>	tragedia		1776
<i>Komminoniuchski z Poblązalskim</i>	komedia		1776
<i>O domowej niedbalej edukacji</i>	komedia		1776
<i>Hojnym na nauki w cudzych krajach</i>	komedia		1777
<i>Sluga dwóch panów</i>	tragikomedia		1778
<i>Belizariusz</i>	tragedia		1781

Źródło: ЛІННБ 4; ЛІННБ 5; ЛІННБ 6; ЛІННБ 7; ЛІННБ 8.

co najmniej 5 cykli intermediów. Odnotowane w aktach szkolnych wystawienia dramatyczne nie były kompletne, bowiem nie wszystkie teksty sztuk zostały zapisane, np. w 1773 roku oprócz komedii *O zmyślnościach ciała* grano drugą komedię, którą „zagubił” ks. magister syntaksy (ЖИНБ 6, 92v). Zebrany materiał pozwala na analizę repertuaru i refleksje na temat przenikania wpływów oświeceniowych do teatralnej działalności szkolnej.

Za wybór tematyki i całą organizację przedstawień teatralnych odpowiadali profesorowie poetyki i retoryki. Do 1773 roku pełnili oni równocześnie funkcję prefekta kolegium. Później tę ostatnią rolę przejęli profesorowie filozofii. Bazylianie pracujący w Buczaczu należeli do zakonnej prowincji litewskiej i wywodzili się przeważnie z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, Podlasia i Wołynia. Wśród nauczycieli poetyki i retoryki wyróżniał się Porfiry Skarbek Ważyński (1732–1804), absolwent Kolegium Greckiego w Rzymie w 1758 roku, późniejszy protoarchimandryta (generał) Zakonu Bazylińskiego (1772–1780, 1788–1789) i unicki biskup chełmski (1790–1804) (Wereda, 2013, 349).

Wielu bazylianów pracujących w Buczaczu ukończyło studia filozoficzne i teologiczne w kolegiach papieskich w Rzymie, Wilnie i Braniewie. Absolwentem Papieskiego Kolegium Urbanum w Rzymie był Melecjusz Łucki (1764). Parteniusz Terlecki studiował w Papieskim Kolegium w Wilnie (1756) oraz Kolegium Greckim w Rzymie (1761). W Wilnie uczył się również Sofroniusz Grodzicki (1765). Z kolei absolwentami Papieskiego Kolegium w Braniewie byli: Teodozy Starkiewicz (1768), Teodozy Szujski (1763) oraz Hilarion Hajewski (1776) (Błażejovskij, 1984, 61–62, 87, 123, 167–168). Studiując w tych szkołach, prowadzonych często przez jezuitów, jak zauważył Ludomir Bieńkowski, bazylianie chłonili naukę i kulturę *per excellance* łacińską (Bieńkowski, 1989, 111). Ci, którzy przebywali we Włoszech, mieli również szansę zetknąć się z wpływami oświeceniowymi, szerzącymi się na zachodzie Europy.

Wykładowcy poetyki i retoryki byli zapewne głównymi autorami tekstów prezentowanych sztuk. W przygotowaniu tłumaczeń uczestniczyli uczniowie. W karnawale 1769 roku wystawiono tragedię *Trajana* autorstwa Le Jaya, którą tłumaczył „retor jeden nazwiskiem Piasecki ze szkół krzemienieckich przybyły (...) z łacińskiego na polski język wierszami” (ЖИНБ 8, 155). Inspiracją do wyboru tego właśnie dramatu mogło być

Tabela 2
 Rektorzy i nauczyciele poetyki i retoryki w kolegium bazylijskim
 w Buczaczu w latach 1754–1781

Rok szkolny	Rektor	Nauczyciele poetyki i retoryki
1754/55	Jan Hieronim Nereziusz	Hipolit Wonsowski
1755/56	Jan Hieronim Nereziusz	Dionizy Jodeyko
1756/57	Jan Hieronim Nereziusz (do 31 XII 1756 roku), Piotr Łapinkiewicz	Hipacy Bukłajewski
1757/58	Piotr Łapinkiewicz	Hipacy Bukłajewski
1758/59	Piotr Łapinkiewicz, Maurycy Kaskowicz	Porfiry Skarbek Ważyński
1759/60	Maurycy Kaskowicz	Porfiry Skarbek Ważyński
1760/61	Maurycy Kaskowicz	Nikanor Lipiński
1761/62	Maurycy Kaskowicz, Jan Hieronim Nereziusz	Parteniusz Terlecki
1762/63	Jan Hieronim Nereziusz	Parteniusz Terlecki
1763/64	Jan Hieronim Nereziusz	Gedeon Hajewski
1764/65	Jan Hieronim Nereziusz	Teodozy Szujski
1765/66	Innocenty Mszanecki	Sofroniusz Grodzicki
1766/67	Innocenty Mszanecki	Melecjusz Łucki
1767/68	Innocenty Mszanecki	Melecjusz Łucki
1768/69	Innocenty Mszanecki	Melecjusz Łucki
1769/70	Innocenty Mszanecki	Teodozy Starkiewicz
1771/72	Innocenty Mszanecki	Izydor Rogowski
1772/73	Józef Michałowski	Izydor Rogowski
1773/74	Józef Michałowski	Ambroży Synhajewski
1774/75	Józef Michałowski	Klemens Heygster
1775/76	Józef Michałowski	Klemens Heygster
1776/77	Józef Michałowski	Cyprian Czachorski
1777/78	Józef Michałowski	Bartłomiej Kuczyński
1778/79	Józef Michałowski	Bartłomiej Kuczyński
1779/80	Józef Michałowski	Hilarion Hajewski
1780/81	Józef Michałowski	Hilarion Hajewski

Źródło: ЛІННБ 4; ЛІННБ 5; ЛІННБ 6; ЛІННБ 7; ЛІННБ 8.

wcześniejsze jego wystawienie w jezuickim kolegium w Krzemieńcu, z którym zetknął się wspomniany uczeń.

Autorskim dziełem bazylianów, pozostającym w nurcie tradycji barokowej, mógł być łaciński dramat o Konstancynie Wielkiej, wystawiony w 1759 roku. Tytuł dramatu w polskiej wersji brzmiał:

Ozdoba i sława prawowiernych cesarzów niegdyś w Konstancynie Wielkiej, żywą wiarą, pobożnością, i cnotą zaleconym, dla pomnożenia Chwały Pana Boga w Trójcy Świętej jedynego z osobliwszą Kościoła wojującego pociechą widziana; a teraz dla większego tejsze chrześcijańskiej Wiary, Pobożności, i innych Cnot świętych pomnożenia, w Aktach publicznych przełożona, od Prześwientej Krasomowskiej Młodzi, przystojną należycie edukacją mającej w Szkołach Buczačkih pod rządem Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego Prowincyi Litewskiej przez Jaśnie Wielmożnego JMCI Pana Mikołaja Potockiego starostę kaniowskiego niedawno fundowanych (BJ 1).

Treść dramatu oparta była na pracy bizantyjskiego kronikarza Georgiusa Cedrenusa zatytułowanej *Compendium historiarum ab orbe conditio*. Nie ma pewności co do autorstwa dramatu. Najczęściej przypisuje się go Janowi Hieronimowi Nereziuszowi, jednak ten w 1759 roku nie był już rektorem buczačkim (Korotaj et al., 1978, 3–5)⁴. Maria Piđłypczak-Majerowicz jako twórcę dramatu wskazała bazylianina Porfirego Skarbka Ważyńskiego, w owym czasie profesora retoryki w kolegium buczačkim (Piđłypczak-Majerowicz, 1986, 165). Tę tezę potwierdzałoby również wpisanie tekstu sztuki do dzieł powstałych pod opieką tego profesora (ЛННБ 4, 30–62).

Wprawdzie, jak zaznaczono, dramat o Konstancynie Wielkiej należał zdecydowanie do utworów barokowych, to jednak zwraca uwagę tym, że został utrwalony dzięki wydaniu programu teatralnego w 1759 roku. Publikowanie skrótów (sumariuszy) lub pełnych tekstów odgrywanych dramatów było tradycją już prawie dwuwiekową, stosowaną przez jezuitów, pijarów czy teatynów. Również i bazylianie chcieli wpisać się w tę konwencję i ich kolegia działające w prowincji litewskiej (Włodzimierz Wołyński, Żyrowice) już wcześniej publikowały programy teatralne (Lorens, 2014, 352–353). Były one wręczane znaczniejszym gościom, przez

⁴Autorzy bibliografii dramatu staropolskiego wskazali jako autora sztuki bazylianina Jana Hieronima Nereziusza domniemanego na podstawie rękopiśmiennej dopiski na egzemplarzu starodruku. Nereziusz, posiadacz dużego zbioru bibliotecznego, podarował swoją kolekcję kolegium w Buczaczu. Wśród darowanych książek była też opisywana sztuka.

co kontakt z przekazywanymi treściami przedłużał oddziaływanie teatru (Kadulska, 1997, 20–23). Jednocześnie publikacje te reklamowały i rozsławiały kolegium w środowisku lokalnym, promując dzieła profesorów i uczniów. W drukowanych programach tekst sztuki poprzedzony był bardzo często okolicznościowym panegirycznym na cześć fundatorów i benefaktorów szkoły. Stanowił on wyraz wdzięczności społeczności szkolnej składany dobrodziejom. Bazylianie buczaccy chcieli przyciągnąć do swego kolegium dzieci znakomitszej szlachty, której nazwiska podnosiłyby rangę szkoły oraz podtrzymać przychylność fundatora konwiktu Mikołaja Potockiego. Pod koniec 1758 roku rektor Kaskowicz zapowiedział wydrukowanie treści tragedii poświęconej Konstantynowi Wielkiemu, dedykowanej staroście kaniowskiemu, a przeznaczonej do wystawienia 24 II 1759 roku. Gdy Potocki stwierdził, że to niepotrzebny wydatek, rektor odpowiedział:

(...) kiedy Ichmościowie XX. Jezuiti i Piarowie ucząc szkoły, dla lepszej edukacji i zachęcenia do swych szkół szlachetnej dystygowanej młodzi z wyrażeniem ich imion, przezwisk i urzędów podają częstokroć do druku dialogi i inne opera, za cóż Bazylianie mają być w tych okolicznościach upośledzeni, którym przy łasce Pana Boga i zasługach św. Bazylego jak przed czasy od tylu wieków dawniejsze, nie schodziło, tak i teraz nie schodzi na subiektach mających prawą, zakonną professją potwierdzoną ochotę ku większemu chwale Boskiej pomnożeniu, bliźnich do tejsze chwale pobudzeniu i zbudowaniu, dobrodziejom zakonowi przychylnym (...) publicznej wdzięczności okazaniu oraz utrzymaniu zakonnego honoru i zalety (JHNB 8, 24).

Potocki uznał argumenty rektora, czego rezultatem był druk programu teatralnego w typografii poczajowskiej (BJ 1). Tragedia została wystawiona w sobotnie popołudnie 24 II 1759 roku. Trwała 3 godziny (od 15 do 18) i została przyjęta bardzo dobrze. Na przedstawieniu był obecny sam Potocki, jego oficerowie oraz liczni goście. Rozdano wówczas 118 drukowanych programów (JHNB 8, 25–25v). Mimo deklaracji rektora Kaskiewicza co do ambicji dorównania jezuitom i pijarom w działalności teatru szkolnego, nie udało się odnaleźć innych drukowanych programów teatralnych z Buczacza.

Zwiastunem zmian repertuarowych na scenie buczackiej było sięgnięcie przez bazylijskich profesorów do klasycystycznej tragedii francuskiej autorstwa jezuitów związanych z Collège Louis le Grand – Gabriela Franciszka Le Jaya i Karola Peree. Najpewniej dokonywano adaptacji

na podstawie oryginalnych tekstów lub dostępnych tłumaczeń na język polski, autorstwa najczęściej jezuitów, wydane drukiem. W 1760 roku wystawiono tragedię *Daniel albo cześć Boga prawdziwego w wschodnich państwach rozmnożona*, stanowiącą adaptację dramatu G.F. Le Jaya. Tłumaczenie tej sztuki na język polski przypisywano jezuitcie Michałowi Chaneckiemu. Spektakl grany był w 1759 roku w Krożach (Korotaj et al., 1976, 126–127). Wybór tragedii prezentowanych publiczności kolegium w Buczaczu wskazuje na wzorowanie się na scenie jezuickiej, która w opisywanym okresie włączyła się w nurt wczesnego Oświecenia (Kadulska, 1974, 13). Co prawda silniejsze czerpanie z dramaturgii francuskiej niż włoskiej przypisywano pijarom (Miszalska, 2013, 115), ale wydaje się, że i jezuitci w połowie XVIII w. poszli za tym wzorem, bazylianie zaś chętniej naśladowali trendy panujące w repertuarze teatralnym bliższych im organizacyjnie i terytorialnie jezuitów.

Interesujące było wystawienie sztuki Woltera pt. *Śmierć Cezara*, którą na scenie buczackiej zatytułowano *Żądze nieumiarkowane panowania Juliusza Cesarza śmiercią ukrócone*. Najprawdopodobniej nie korzystano z tekstu oryginalnego, ale z wersji autorstwa ks. Wojciecha Mokronowskiego, który przygotował adaptację dla kolegium jezuickiego w Warszawie. Przedstawienie w Buczaczu miało miejsce w 1767 roku, podczas gdy w kolegium jezuickim w Warszawie tragedię tę pokazano już w roku 1755 (Korotaj, 1965, 287–288). Profesorem retoryki odpowiedzialnym za jej wystawienie był o. Melecjusz Łucki absolwent rzymskiego Kolegium Urbanum. Do przeszłości Polski nawiązywała tylko jedna sztuka wystawiona w Buczaczu, poświęcona Janowi III Sobieskiemu, ale ta trzyaktowa tragedia w języku łacińskim osadzona była jeszcze mocno w konwencji typowej dla baroku (JIHHB 4, 68–90)⁵.

Komédie wystawiane na scenie bazylikańskiej to w dużej części dzieła ks. Franciszka Bohomolca lub teksty oparte na motywach jego sztuki. Przedstawienia grane w 1760 (*Napaść niewinna*) i w 1773 roku (*Napaść*) oparto na *Bliźniętach*, zaś *Pieszczoty rodziców* z 1766 roku na *Ojcu nieroztropnym* (Korotaj, 1965, 54, 79–80; Bohomolec, 1959, 33–37). Inspiracją wczesnych utworów Bohomolca były klasycystyczne tragedie francuskich jezuitów oraz komedie Moliera. Niewykluczone były również związki

⁵ Sztuki tej nie odnotował Okoń (1984, 103–116).

Bohomolca z twórczością duńskiego pisarza Ludwika Holberga (Kott, 1959, 37; Kadulska, 1993b, 116). Bazylianie buczaccy posiadali w swej bibliotece w 1769 roku trzy egzemplarze komedii konwiktowych Bohomolca (ЦДІА 1, 6). W repertuarze teatralnym w Buczaczu sięgano także do motywów opartych na klasycystycznych komediach dell'arte Carla Goldoniego. W 1764 roku zaprezentowano sztukę *Niesprawiedliwość mocą władzy wsparta wiele szkodzi*, będącą przeróbką komedii dell'arte *Pan z grosza, z Pana ubogi. Harlekin przy jednym groszu zostający* wystawionej w 1761 roku w Wilnie (Korotaj et al., 1976, 568).

Kilka wystawionych komedii miało wyraźne przesłanie edukacyjne. Bazylianie zachęcali do posyłania dzieci do szkół zamiast zapewniania im domowej edukacji udzielanej przez dyrektorów (*O domowej niedbalej edukacji*) oraz do kształcenia synów w szkołach „ojczystych” (*Hojnym na nauki w cudzych krajach*) (ЖИHB 7, 58–66, 86–91). Odegrano je już po powstaniu Komisji Edukacji Narodowej, co można odczytywać jako popieranie wdrażanych przez nią reform. Z kolei biorąc pod uwagę, że Buczacz znajdował się już wówczas w granicach monarchii habsburskiej, należy przypuszczać, że był to element patriotycznego wychowania – wezwanie kierowane do miejscowej szlachty o posyłanie dzieci do ich placówki, gwarantującej kształcenie w tradycji polskiej.

Bazylianie buczaccy nie starali się wprowadzać historycznej tematyki ruskiej, ani podkreślać relacji z kulturą i obrządkiem wschodnim. Żaden ze znanych tekstów teatralnych nie nawiązywał do przeszłości dotyczącej Rusi i Cerkwi. Nieco więcej kolorytu lokalnego, związanego z Cerkwią unicką i kresowym otoczeniem, odnaleźć można w intermediach. Małgorzata Mieszek w obszernej publikacji poświęconej międzyaktom w teatrach szkolnych wskazywała na takie elementy jak język ruski (lub stylizowany na ruski), postaci lokalne, nazwy geograficzne, formy nazwisk (Mieszek, 2007, 99). Ten zachowawczy trend w korzystaniu z odwołań do przeszłości i kultury ruskiej Julian Lewański tłumaczył dbałością o to, aby przez wprowadzenie języka ruskiego i komizmu związanego z miejscowymi zwyczajami nie urazić ani widzów, ani uczniów rekrutujących się z domów okolicznej szlachty oraz mieszczan (Lewański, 1958, 68). Brak nawiązywania do tradycji cerkiewnej sprawia, że teatr bazyliński w Buczaczu w drugiej połowie XVIII wieku pozostaje zdecydowanie w kręgu kultury łacińskiej.

Repertuar prezentowanych przedstawień wskazywał na pojawienie się w teatrze kolegium bazylińskiego nowego trendu w doborze tematyki wystawień, obserwowanego na scenach jezuickich. Sięgano i kopiowano wzory klasycystycznych tragedii francuskich, zgadzając się z opinią teoretyków dramatu, że powaga i wzniosłość wzorców moralnych są najodpowiedniejszym środkiem wychowania młodzieży. Stąd w repertuarze pojawiały się tragedie eksponujące powinności względem Ojczyzny i spraw publicznych, kształtujące postawę obywatelską i patriotyczną. Bohaterem pozytywnym był Marek Juniusz Brutus, ucieleśniający wierność ojczyźnie i republikanizmowi (Kadulska, 1974, 14–20). Wystawione spektakle miały zawsze wymiar umoralniający. Odegrana w 1764 roku trzyaktowa tragedia *Kozroes* miała na celu przez „stawienie przed oczy słuchaczowi przytomnemu szkodliwych i nieszczęśliwych skutków tych trzech grzechów [zazdrość, zawziętość i gniew] do podobnych w ojczyźnie zagradzać drogę” (ЛННБ 5, 132). W *Prologu* do tragedii *Kodrus* wzywano:

Kto szczerze kocha Ojczyznę swą miłą
Ten dla całości onej wszelką siłą
Nieprzyjacielską pogardza, przyjmuje
Niebezpieczeństwa, owszem same życie
Za one łożyć jest gotów sowicie (ЛННБ 7, 50).

Z kolei nauka płynąca z przedstawienia *Żądze nieumiarkowane panowania Juliusza cesarza śmiercią ukrócone*, którą wygłoszono ze sceny w *Epilogu*, brzmiała:

Stąd się uczmy jak ludziom ostrożnie żyć trzeba
I jak nie dbać o godność, gdy nie sądzą Nieba
Nad słusznosc nie żądajmy nigdy szczęścia daru
Jeśli słusnie zazdrości ujść chcemy pożaru (ЛННБ 5, 522).

Dla widzów tragedii wystawianych na scenie buczackiej niewątpliwie nadal ważną sprawą była wierność religii i gorliwość w jej szerzeniu, ale wydaje się, że od lat 60. XVIII wieku bardzo mocno łączyć się będzie chrześcijaństwo z cnotami obywatelskimi. Tym samym zgodnie z duchem wczesnego Oświecenia dobry chrześcijanin to także człowiek zatroskany o dobro ojczyzny ziemskiej (Puchowski, 2017, 127; Mieszek, 2017, 174–175). W przedmowie do tragedii *Józef zaprzędany od braci* zapisano:

Józefa do Egiptu zaprzedanego pokazać Wam dziś postanowiliśmy, aby pospolita dniom zapustnym wesołość, która w myśli nad zwyczaj i słusność krzewiąc się, cnotę i Boga pamięci odejmuje przypadzeniem się tak smutnemu widokowi nieco była ukrócona. Takie albowiem ta tragedia w sobie zawiera rzeczy, iż ktokolwiek z pilnością one uważać będzie i na wagę zdrowego weźmie rozsądku na myśli wesołej uczuje odmianę, zwłaszcza gdy się temu dobrze przypatrzy, że z niewinnością Józefa (której od każdego miłość i osobliwa należała uczciwość) złość braterska tak nieludzko postąpiła, iż to na niej wykonać odważyła się, co największa niecnota ledwo kiedy w karaniu odbiera (ЛННБ 4, 391).

Z kolei dramat *Edward i Eleonora* zawierał pochwałę kierowania się w życiu rozumem i zdrowym rozsądkiem (ЛННБ 6, 238v). W pokazanym w karnawale 1760 roku dramacie pt. *Daniel albo cześć Boga Prawdziwego w wschodnich państwach rozmnożona* w końcowej części umieszczono przestrożę aktualną w czasie zapustów: „trzeźwość jest cnot wszystkich jakoby osnowa” (ЛННБ 4, 238; Simon, 1935, 5).

Nawet komedie miały wydźwięk umoralniający, czego przykładem była sztuka *Syn marnotrawny*, odegrana w 1770 roku, „dla przestrogi i poprawy w młodych obyczajów lada jakich” (ЛННБ 6, 57). Komedia *Stracigrosz albo kartownik* została pokazana „na przykład dla młodych jak jest rzecz szkodliwa zabranie do kart chętki”. Jako przestrożę traktowano komediowe perypetie bohaterów wzywających publiczność: „Nauczcie się z naszego nieszczęśliwego przypadku do czego karty przywodzą” (ЛННБ 6, 157v, 176v). Komedie, będące we wcześniejszym okresie kontrastowym uzupełnieniem tragedii, zaczęły odgrywać rolę wychowawczo-moralizatorską (Ratajczakowa, 1993, 35; Kadulska, 1993b, 117).

Z analizy tematyki teatralnej zdaje się wynikać, że dominujący w XVII i jeszcze w I połowie XVIII wieku problem kształtowania odpowiedniej postawy religijnej i moralnej w opisywanym okresie został w części zastąpiony wskazaniem odnoszącymi się do spraw związanych z życiem w rodzinie, społeczeństwie i państwie, a więc doczesnej egzystencji.

O ile repertuar tragiczny i komediowy wzorowany był na tym obowiązującym w innych kolegiach zakonnych, to buczackie intermedia stawały się natchnieniem dla twórców oświeceniowych. Cykl międzyaktów zatytułowany *Pan Piwośza*, pokazany w Buczaczu w 1761 roku, dla znawców zagadnienia stanowił inspirację *Pijaków* ks. Franciszka Bohomolca, sztuki wystawionej w 1767 roku na scenie publicznej w Warszawie. Związek tych dwóch tekstów wykazała Irena Kadulska (1982, 13; 1993a, 107).

W Oświeceniu, doceniającym edukacyjną rolę teatru, ważnym postulatem było uruchomienie scen wystawiających sztuki w języku narodowym. Ta nobilitacja języka ojczystego widoczna była na wszystkich scenach szkolnych. Na znaczenie tego zjawiska propagowanego przez działaczy wczesnego Oświecenia na ziemiach Rzeczypospolitej zwracali uwagę badacze (Kadulska, 1974, 24–25). Propagatorami języka ojczystego na scenie szkolnej byli pijarzy, którzy już w XVII wieku starali się ograniczyć ogólnie przyjętą łacinę (Lewański, 1967, 166–167). Co prawda zainicjowanego przez nich kursu nie można łączyć z Oświeceniem, ale uruchomiony przez nich proces wpisał się w postulaty oświeceniowe. W latach 60. XVIII wieku na scenie buczackiej język polski wyparł łacinę. Stał się wówczas jedynym językiem przedstawień aż do końca funkcjonowania kolegium (do 1784). Powszechne używanie języka polskiego na scenie bazylińskiej można postrzegać jako traktowanie go w kategoriach mowy, którą posługują się wyższe klasy społeczne i za pomocą której można wyrazić wszelkie treści życia naukowego, społecznego i politycznego. Ponadto dawało szansę poszerzenia kręgu odbiorców sztuki, gdyż przedstawienie w języku polskim było rozumiane również przez publiczność posługującą się na co dzień językiem ruskim (Lewański, 1958, 68).

Zmieniła się ponadto forma wypowiedzi. O ile jeszcze początkowo tekst łaciński był wierszowany, to od początku lat 60. XVIII wieku na scenie buczackiej zdecydowanie zwyciężyła proza. Zmiany te studenci buczaccy tłumaczyli w przedmowie do tragedii *Józef zaprzędany od braci*, wystawionej podczas zapustów 1761 roku: „żebyście zaś w pojęciu rzeczy tej tragedyi żadnej nie mieli trudności, nie tylko języka ojczystego, ale też i rozwiązłego stylu dla wyrażenia onych użyjemy” (JHNB 4, 390). W kolegiach pijarskich już w latach 50. XVIII wieku miejsce wierszowanych dialogów zajęła proza (Lewański, 1967, 166–67). Zastosowanie prozy w wypowiedzi scenicznej świadczyło o dostosowaniu się bazylianów do trendów panujących w teatrze szkolnym we wczesnym Oświeceniu. Nie znaczy to, że definitywnie zrezygnowano z posługiwania się mową wierszowaną. W latach 60. i 70. XVIII wieku wystawiano sztuki, w których tekst zachowywał rymy i rytm.

Nadal w repertuarze teatralnym ograniczano role żeńskie, eliminując je całkowicie lub z czasem dopuszczając chłopców do odtwarzania postaci kobiecych. W Buczaczu w 1769 roku w dramacie *Trajana* tytułową rolę

Trajany, żony Eustachiusza, wodza wojska rzymskiego, odtwarzał jeden z uczniów. Jego rolę ograniczono, na plan pierwszy wprowadzając postać Eustachiusza oraz cesarza Hadriana (ЖИНБ 6, 14). Z kolei w tragedii *Stylikon* wśród odgrywanych postaci znalazła się cesarzowa Termancja, żona cesarza Flawiusza Honoriusza (ЖИНБ 6, 138).

W drugiej połowie XVIII wieku ważne miejsce w repertuarze teatralnym bazylianów buczackich zajmowały adaptacje komedii ks. Franciszka Bohomolca, a także klasycystyczne tragedie francuskich jezuitów oraz polska przeróbka dramatu Woltera. Tym samym można stwierdzić obecność wpływów oświeceniowych, co prawda poddanych weryfikacji przez zakonników, w społeczności prowincjonalnej Rzeczypospolitej.

Biorąc pod uwagę treść, w części wystawień pojawia się promowanie nowego modelu edukacyjnego, w którym religijność łączono z wychowaniem obywatelskim, z obowiązkami wobec Ojczyzny i społeczeństwa. Był to niewątpliwie wpływ Oświecenia, traktującego historię w sposób służebny, jako tło dla wyrażenia określonych poglądów (Puchowski, 2017, 126–129). Zgodnie z ideałem wczesnego Oświecenia bohaterem sztuk stawał się człowiek łączący cnoty starożytne z chrześcijańskimi i eksponujący swoje obowiązki wobec kraju (Mieszek, 2017, 174–175). Tego typu trend mieścił się w sferze katolicyzmu oświeconego, akceptującego część idei świeckiego Oświecenia.

Jan Okoń wyraził opinię o trwaniu baroku w jezuickim teatrze szkolnym na prowincji aż do 1773 roku, czyli do kasaty zakonu i powołania Komisji Edukacji Narodowej. Nasilenie tendencji oświeceniowych, zauważalnych w latach 40. XVIII wieku, badacz ograniczył do głównych ośrodków, zapewne Warszawy czy Wilna (Okoń, 2006, 97). Bazylianie buczaccy, przechodzący bardzo często formację zakonną w Wilnie, sięgnęli do repertuaru kojarzonego z Oświeceniem znacznie wcześniej, bo na początku lat 60. XVIII wieku. Kopiując od jezuitów wzorce teatralne, przynosili idee i postawy pojawiające się w literaturze do społeczeństwa zamieszkującego wschodnią Rzeczpospolitą, czyli w środowisko różne obrządkowo. Podobnie jak jezuita, bazylianie wybierali z treści płynących z Zachodniej Europy te, które mogły zostać zaakceptowane przez władze zakonne. Pytaniem, które należy sobie postawić, jest kwestia, czy robili to świadomie, czy tylko kopiowali teksty odpowiednio obrobione już przez jezuitów. Biorąc pod uwagę repertuar bazylijskiego teatru

szkolnego w Buczaczu wydaje się, że ta druga odpowiedź jest bliższa prawdy.

Postawa lansowana na scenie teatralnej kolegium buczackiego oddziaływała na samych uczniów placówki, ale również na widzów zapraszanych na przedstawienia. W ten sposób nowe ideały, pozbawione jednak ostrości laickiego nurtu Oświecenia i przeniknięte mocno wpływami religijnymi, miały szansę wybrzmieć w miasteczku położonym na peryferiach Rzeczypospolitej.

Literatura

BJ 1 [Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Oddział Starych Druków], sygn. 33642 II.
BOss.1 [Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów], akc. 62/89 – Acta Scholarum Buczacensium a primo Lapide Erectarum... 1754, bns.

ЛННБ 1 [Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ Рукописів], f. 3, od. zb. 649/1 – Materiały z kanonicznych wizytacji klasztoru i szkoły w Buczaczu 1755–1781, 1813–1852.

ЛННБ 2, f. 3, od. zb. 663/1 – Przywilej Mikołaja Potockiego dla monasteru w Buczaczu.

ЛННБ 3, f. 3, od. zb. 1372/2 – Materiały monasteru w Buczaczu.

ЛННБ 4, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II – Acta, quibus publica scholarum Buczacensium inscribuntur opera... 1758–1763.

ЛННБ 5, f.5, op.1, od. zb. 4788/II – Acta continentia in se opera... 1763–1768.

ЛННБ 6, f.5, op. 1, od. zb. 4789/II – Acta, quibus publica scholarum Buczacensium... 1769–1774.

ЛННБ 7, f. 5, op. 1, od. zb. 4790/II – Acta, quibus publica scholarum Buczacensium... 1774–1781.

ЛННБ 8, f. 5, op. 1, od. zb. 6196/II – Diarium actorum collegij Buczacensis... 1750.

ЛННБ 9, f. 5, op. 1, od. zb. 6278/I – Dialogi i intermedia szkół OO. Bazylianów w Żyrowicach i Buczaczu 1751, *passim*, (DE-1946). Odpisy tekstów intermediów w Papierach Ludwika Bernackiego: BOss., rkps 7075/II.

ЦДАЛ 1 [Центральний Державний Історичний Архів України м. Львів], f. 684, op. 1, sp. 1103 – Inwentarz majątku ruchomego i nieruchomego oraz biblioteki monasteru w Buczaczu 1769.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie (1868), t. 1. Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy.

- Bieńkowski, L. (1989). *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII i XVIII wieku*. W: *Między Wschodem i Zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa*. Red. J. Kłoczowski. Warszawa: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- Błażejovskij, D. (1984). *Byzantine Kyivan rite students in pontifical colleges, and in seminaries, universities and institutes of Central and Western Europe (1576–1983)*. Rome: PP. Basiliani.
- Bohomolec, F. (1959). *Komedie konwiktowe*, t. 1. Oprac. J. Kott. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Butterwick-Pawlikowski, R. (2014). *Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*. „Wiek Oświecenia” t. 30, s. 11–56.
- Isajewycz, J. (1997). *Kościół greckokatolicki a niektóre aspekty rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej w XVII–XVIII wieku*. „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” nr 4–5, s. 187–201.
- Kadulska, I. (1974). *Ze studiów nad dramatem jezuickim wczesnego Oświecenia (1746–1765)*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kadulska, I. (1982). *Formy intermediów sceny szkolnej połowy XVIII wieku*. W: *Miscellanea z doby Oświecenia*, t. 6. Red. Z. Goliński. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kadulska, I. (1993a). *Komedia w polskim teatrze jezuickim XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kadulska, I. (1993b). *Miejsce Franciszka Bohomolca w osiągnięciach teatru jezuickiego*. W: *Jezuici a kultura polska*. Red. L. Grzebień, S. Obirek. Kraków: Wyd. WAM, Księża Jezuici.
- Kadulska, I. (oprac.). (1997). *Teatr jezuicki XVIII i XIX wieku w Polsce. Z antologii dramatu*. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Korotaj, W. (oprac.). (1965). *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. I: *Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Korotaj, W., Szwedowska, J., Szymańska, M. (1976). *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. II: *Programy drukiem wydane do r. 1765*. Cz. 1: *Programy teatru jezuickiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Korotaj, W., Szwedowska, J., Szymańska, M. (1978). *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. II. Cz. 2: *Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kostkiewiczowa, T. (2010). *Z oddali i z bliska: studia o wieku oświecenia*. Warszawa: Neriton.
- Kott, J. (1959). *Wstęp*. W: F. Bohomolec. *Komedie konwiktowe*, t. 1. Oprac. J. Kott. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lewański, J. (1958). *Związki literackie polsko-ruskie w dziedzinie dramatu wieku XVII i XVIII*. W: *Z polskich studiów slawistycznych*. Warszawa: PWN.

- Lewiański, J. (1967). *Teatry szkolne w czasach poprzedzających początek działalności Teatru Narodowego*. W: *Teatr Narodowy w dobie Oświecenia*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wyd. PAN.
- Libera, Z. (1994). *Rozważania o wieku tolerancji, rozumu i gustu. Szkice o XVIII stuleciu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lorens, B. (2013). *Problemy wychowawcze w szkołach bazylikańskich w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie kolegium w Buczaczu*. „Biuletyn Historii Wychowania” nr 29, s. 29–42.
- Lorens, B. (2014). *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów: UR.
- Mieszek, M. (2007). *Intermedium polskie XVI–XVIII wieku (teatry szkolne)*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Mieszek, M. (2017). *Wyznawca – obywatel w sztukach jezuickich od połowy XVIII wieku*. W: *Świat teatru – świat wartości. Wychowanie obywatelskie w teatrze szkolnym jezuitów w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w*. Red. J. Okoń. Kraków: Collegium Columbinum.
- Miszalska, J. (2013). *O niektórych włoskich źródłach polskiej dramaturgii „poważnej” w pierwszej połowie XVIII wieku. Przekłady*. „Wiek Oświecenia” t. 29, s. 113–136.
- Okoń, J. (1984). *Odsiecz wiedeńska Jana III w staropolskim teatrze szkolnym*. „Pamiętnik Teatralny” r. XXXII, z. 1–2, s. 103–116.
- Okoń, J. (2006). *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*. Warszawa: DiG.
- Okoń, J. (2018). *Wychowanie do społeczeństwa w teatrach szkolnych jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Pidłyteczak–Majerowicz, M. (1986). *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*. Warszawa–Wrocław: PWN.
- Puchowski, K. (2017). *Teatr jezuicki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Clio w edukacji obywatela*. W: *Świat teatru – świat wartości. Wychowanie obywatelskie w teatrze szkolnym jezuitów w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w*. Red. J. Okoń, Kraków: Collegium Columbinum.
- Ratajczakowa, D. (1993). *Komedia oświeconych 1752–1795*. Warszawa: PWN.
- Simon, L. (1935). *Dykejonarz teatrów polskich czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*. Warszawa: skł. gł. Książnica-Atlas.
- Wereda, D. (2013). *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*. Siedlce–Lublin: Werset.
- Zych, F. (1900). *Dwie uroczystości szkolne w nowym budynku gimnazjalnym*. W: *I Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Buczaczu za rok szkolny 1900*. Stanisławów: Nakładem Funduszu Naukowego.
- Стоцький, Я. (1997). *Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712–1996 рр.)*. Львів: Місіонер.